

ВАЖЛИВІ ВИЯВИ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ДОСВІДУ А. КРИМСЬКОГО

Анотація. Характеризуються лексикографічні зацікавлення і задуми А. Кримського, коментуються матеріали словників кінця XIX — 30-х років XX ст., до яких А. Кримський має стосунок як автор, співавтор, редактор або вчений, словниковий доробок якого враховано в їх джерельній базі.

Ключові слова: лексиконологія, українська лексикографія, рукописний словник, А. Кримський, М. Комаров, Б. Грінченко, С. Єфремов, А. Ніковський.

А. Кримському належить значна заслуга в розвитку української лексикографії. Вона виявляється і в друкованій словниковій продукції, і в його неопублікованій лексикографічній спадщині, і в інших явищах, що розкривають наукові зацікавлення А. Кримського, його лінгвістичні погляди й досягнення, зокрема в листах до осіб, для яких українське словництво було сферою особливої уваги, полем відповідальної наукової праці, нерозривно пов'язаною з їхньою громадянською активністю.

1. Матеріали А. Кримського у словнику М. Уманця і А. Спілки.

Докладно про ініціативу А. Кримського створити колективними зусиллями великий російсько-український словник і про участь І. Франка в обговоренні цього задуму йшлося в спеціальній нашій статті [1]. І. А. Гнатюк та Л. О. Симоненко представили окремі факти, як співпрацювали А. Кримський і М. Комаров у заходах із підготовки російсько-українського словника [див. 9: с. 79—80]. Дослідники відзначили, що А. Кримський, будучи надзвичайно завантаженим, хоч і не брав безпосередньої участі у створенні й редагуванні словника М. Уманця (Комарова) й А. Спілки (колективу "адеських" ентузіастів) і не відгукнувся на запрошення приїхати до Одеси на допомогу упорядникам, — свою підтримку виявив у тому, що передавав М. Комарову власні лексичні матеріали, записані з уст народу на Звенигородщині (або Звиногородщині — у такій формі цю назву наполегливо пропагував А. Ю. Кримський), й опублікував в "Этнографическом обозрении" (кн. XX за 1894 р.) прихильну й доброзичливу рецензію, вказавши їй на певні недоліки словника [9: с. 79].

З'ясувати, що саме з матеріалів А. Кримського вплилося у зміст словника М. Уманця і А. Спілки, — важливий і, наскільки нам відомо, ще не реалізований напрям наукового пошуку. У пропонуваній статті спробуємо дати принаймні початкову основу для відповіді на поставлене питання.

У першому томі (А—І) "Словаря російсько-українського", упорядкованого М. Уманцем і А. Спілкою, пояснення ужитих скорочень назв

використаних джерел подано двома списками: а) на чотирьох сторінках безпосередньо перед словниковими статтями на А (тут не зазначено жодних матеріалів А. Кримського); б) на двох сторінках після слів на І під назвою: "Добавочный список джерел, на які ми здаємося в сій праці". У цьому другому, додатковому, списку зазначено таке: "*Кр.* — Кримський Хванько. — Слова з примірами, записані ним від народу в Київщині" (УмАС I 319). У коментарі до цього списку сказано: "Де-які з показаних в сьому списку джерел, що наспіли до нас вже на приконченню 1-го тому, увійдуть до 2. і дальших томів Словаря; список інших джерел, що маємо з'ужитковати в тім році, буде надрукований при 2. томі. Просимо мати на увазі нашу замітку, надруковану в Зорі за сей рік ч. 12, наперед дякуючи всім, хто присилатиме нам слова і приміри, записані від народу або вибрані з книжок" (УмАС I 320). У 1-му томі розгляданого словника ремарка *Кр.*, за нашими спостереженнями, вперше вжита в статті **замáхиваться**, де український відповідник *заміряти ся* ілюструється фразою: *Замірів ся на мене*. *Кр.* (УмАС I 249). Ремарка *Кр.* ужита також у статтях *заминать* (двічі), *заміта*, *замітний*, *занимається*, *запомнить*, *зародышь*, *засуетиться*, *затруднительный*, *зэліе*, *злорічить*, *знакомство*, *игрокъ*, *извиниться*, *извинь*, *изгáдить*, *издалёка*, *изжелтѣть*, *измарать*, *имущество*, *исключать*, *испортить*. Крім ремарки *Кр.*, ужитої в 23 статтях, помічено в трьох статтях не пояснену упорядниками ремарку *З. Крим.* ["записи (зібрання, збірка) Кримського?"], що була застосована на початку обробки надісланих А. Кримським матеріалів: **Жáтва** = жнивá, жниво [...] (починати жнива) — зажинáти. — *Зажинати найкраще в п'ятницю або вівторок*. *З. Крим.* **Жиліца**, **жилічка** = постійниця (С[ловарь] З[акревського]), пожильчíха, сусіда. — *Ми маємо й пожильчиху, з того живемо*. *З. Крим.* **Зажинáть**, **зажáть** = зажинáти, зажáти (починать жати і заробляти жнивом). — *Зажинати найкраще в п'ятницю або в второк* [!]. *З. Крим.* (УмАС I 215, 222, 239).

А. Кримський згодом писав, що він для потреб словника порціями надсилав М. Комарову, "приспосовуючися до того, котра з черги літера

готувалася в нього остаточно до друку” [7: с. 604], власні лексикографічні матеріали, які позбирав із народних уст на Звенигородщині (і ще далі продовжував збирати), а крім того — виписки на картках слів із деяких етнографічних збірок та літературних писань окремих письменників.

У 2, 3 і 4 томах виявлено понад 160 ремарок Кр., які зазначені переважно після живомовних ілюстрацій і рідше трапляються при українських словах у перекладній частині. Наприклад:

Куша́къ = по́яс, пас (С[ловарь] З[акревського]), шкуратяний разом з гаманом на гроші — че́рес. (С. 3.). — *Сидить козак на могилі, сорочку латає, він кинув ся до череса — копійки не має.* Н[ародна] п[існя]. — *Черес із червінцями.* Кр. (УМАС II 63). **Ку́шаніе** = їде́ння, їда́, їди́ння (Кр.) — *Застав його за їдою* (УМАС II 63). Ремаркою Кр. паспортизуються ще матеріали в статтях *ка́верзитъ, кста́ти, ла́мпа, ліве́нь, ло́мкій, ломо́ть, ма́ришь, мѣ́та, открыва́тъ, отнима́тъ, передо́хнутъ, передуши́тъ, переми́ріе, поглоща́тъ, по́дати, подборо́докъ, подгора́тъ, подбира́тъ, поджига́тъ, по́длый, поднима́тъ, подольца́тъся, подро́бный, подсо́лнечникъ, покуше́ніе, ползко́мъ, полі́тъ, поло́жителный, поло́сатый, по́мгьсь, поря́докъ, поселя́тъ, поспѣ́вають, поставля́тъ, посто́ялый дворя́, приви́кають, приви́зчивый, пригорю́ниваются, при́зракъ, прикоснове́ніе, предпри́ймчивость, преимúщественный, прельца́тъ, преля́тствовать, приви́живать, похва́ла, похища́тъ, почи́ивать, почуде́сить, пошаба́ишить, превосхо́дить, превра́щеніе, преда́тъ, прила́живать, приревнова́тъ, притворя́тъ, приёмы́шь, при́искивать, приобо́цать, пробира́тъ, провѣ́дывать, продо́лжа́тъ, промы́чатъ, простужа́тъ, проца́ніе, пугали́ще, пузы́ристый, пусто́вать, сварли́вый, сверка́тъ, свобо́дный, свя́зываются, семе́рка, се́рьёзно, синева́, ска́тывают, скла́дывают, сконфу́зить, скрыва́тъ, смоло́ду, смра́дь, смы́сль, сна́ишивать, соло́ма, соска́льзывать, сплхова́тъ, спосо́бный, сра́мный, старинный, ста́тъ, сте́лька, стира́тъ, сто́къ, сто́лбикъ, сторо́на, стра́вдливать, стра́нный, стра́хъ, стря́паніе, ступа́тъ, сумато́ха, суше́ніе, сушь, сы́ро, стьменной, толку́чий ры́нокъ, то́пкій, то́пь, тои́нить, тра́тить, трѣ́пка, тру́ха, тря́сіна, тря́скій, трясти́, тяжелѣ́тъ, тяну́ться, убира́тъ, убо́рка, угловаты́й, уго́ль, угоща́тъ, угрю́мый, удало́й, улегáтъся, уми́лять, уми́нать, умча́тъ, упра́витель, управля́тъ, упра́шивать, уса́живать, уста́ивать, уха́бистый, фами́лія, харáктеръ, хо́ля, хоро́ший, хри́пѣтъ, хри́стосова́тся, хромо́й, хрусти́тъ, хрю́кать, цѣ́пной, ча́вкать, ча́стый, чика́тъ, чили́кать, чрезвыча́йно, чуде́сный, ша́га́тъ, ша́ритъ, шелесті́тъ, шелуха́, ши́шка, шури́а́тъ, щѣ́лка́тъ, ѣ́де́ніе, юно́ша; [у 4 томі доповнення:] велосипѣ́дь, еди́нственны́й, жу́жжа́тъ.*

Отже, загальна кількість покликань на А. Кримського, які вдалося нам виявити у словнику М. Уманця і А. Спілки, — понад 190.

М. Комаров дуже точно відтворив записи А. Кримського, що засвідчує порівняння їх з упорядкованими, мабуть, уже пізніше й передрукованими на друкарській машинці матеріалами *Крм РукЗвиног*. Дрібні текстові незбіги (наприклад, немає позначення наголосу чи написання *ся*, відповідно до загальної правописної настанови, окремо) трапляються рідко. Поодинокі більш суттєві незбіги в ілюстративному матеріалі можна пояснити тим, що, ймовірно, А. Кримський сам вносив зміни порівняно зі своєю картотекою і надсилав М. Комарову свої записи у скоректованому вигляді, а не в тому, в якому вони були в картотеці і в якому вони постали згодом у передрукованому (зведеному з карток) словнику. Щось, напевно, скоротив М. Комаров. Наприклад:

Борода́ — подборо́докъ. *Упала та вдарилася боро́дою об сті́л* (Крм РукЗвиног 17). Пор.: **Подборо́докъ** = підборіддя, борода́, спідня частина — во́ло [...] *Упала та вдарила ся боро́дою об сті́л*. Кр. (УМАС III 58).

Виду́шити — передуши́ть. *Тхі́р у нас усі кури виду́шив* (Крм РукЗвиног 38). Пор.: **Передуши́тъ** = подуши́ти, виду́шити, пода́вити, вида́вити. — *Тхі́р у нас усі кури виду́шив*. Кр. — *Сучого сина звірю́ка полови́ну кро́лів вида́вив*. Н[ародна] к[азка] (УМАС III 16).

Ві́збірати — подобра́тъ, собра́тъ до конца, до послѣ́дку. *Розби́ла ля́мпу; то ві́збірай шкло, щоб хто ногу не заска́бив* (Крм РукЗвиног 38—39). Пор.: **Подбира́тъ, подобра́тъ, ся** = 1. підби́рати, на(по)зби́рати, підби́рати, зби́рати, ві́збірати. — *Насилу позби́рав — тако́го ба́гато порозсипало ся*. — *Розби́ла ля́мпу, то ви́збірай шкло, щоб хто ногу не заска́бив*. Кр. (УМАС III 58).

Ві́казати ко́го — вида́тъ, відкри́тъ (сообщни́ка). *Ві́кажи товари́ша!* (= открой сообщника). *А на суді́ він їх усі́х ві́казав*. **Ві́казати** ко́гось — відкри́тъ (сообщника). *Це та́кий, що ні́кого не ві́каже* (Крм РукЗвиног 39). Пор.: **Открыва́тъ, открьі́тъ** = [...] 2. **Открьі́тъ сообщника** = ві́казати. — *Вика́жи товари́ша*. Кр. (УМАС II 58). **Преда́вать, преда́тъ, ся** = [...] **Преда́тъ ко́го** = вида́ти ко́го, зра́дити (ко́му), ві́казати на ко́го (або ко́го). — *О! цей своїх товари́шів не ві́каже*. Кр. (УМАС III 148).

Гру́зний (наголос на “гру”) — топкі́й, вязкі́й. *Коло нашо́го села́ був ко́лись ставо́к, а тепер там гру́зне боло́то*. Пор.: **То́пкій, ко** = грузькі́й (С. Аф. 3.), гру́зько, гру́зний, ба́гністий. [...] *Грузне боло́то*. Кр. (УМАС IV 117).

2. А. Кримський, Б. Грінченко і питання словникарства.

Відомо, що Б. Грінченко одержав запрошення Київської Старої Громади на посаду редактора зібраного при редакції журналу “Киевская старина” українсько-російського словника у 1902 р. Хоч

його кандидатура не була першою (обговорювалися можливість на цю посаду призначити М. Дикарева), однак аж ніяк не випадковою. Щоб Б. Грінченко мав авторитет компетентної в словникових справах людини, засвідчують і матеріали його листування з різними особами, зокрема з А. Кримським, із яким Б. Грінченко обговорював важливі лексикологічні й лексикографічні питання ще до того, як він став редактором-упорядником “Словаря української мови”. В особі Б. Грінченка А. Кримський бачив доброго фахівця, який не лише вмів цінувати словники, а й мав здібності словникаря. У свою чергу, Б. Грінченко, спілкуючись з А. Кримським, набував нових позитивних якостей у своїй філологічній підготовці, яка й була реалізована у процесі його відомої неймовірно стиснутої в часі титанічної лексикографічної праці (Грн).

У листі до Б. Грінченка 2 березня 1897 р. А. Кримський, перебуваючи в Бейруті, зацікавлено писав про українсько-російський словник, початок якого (*А — Борозка*) редакція журналу “Киевская старина” надіслала своїм передплатникам: “Словаря” “Киевс[кой] старины” не маю, бо, мабуть, він вийшов разом з декабрьською книжкою, а тая не прийшла сюди. А з янв[арською] книжкою не дістав ані шматка “Словаря”. Чи й не було?” [2: с. 276].

Як засвідчує лист А. Кримського до Б. Грінченка від 18 липня 1898 року із Звенигородки, предметом обговорення між цими визначними діячами були зміст і форма окремих слів. А. Кримський, погодившись із думкою Б. Грінченка, замінив у своїх текстах *мигдаль* на *мигдаль*. Але при цьому зауважив, що має внутрішній спротив до окремих аргументів Б. Грінченка: “... мусю сказати, що мені більше до вподоби *мигдаль*, *сахар*, *рис* і т. ін., ніж *мигдаль*, *цукер*, *риж* і т. ін. З Вашою думкою, що російському закінченню *-астый* (напр. *головастый*) мусить *завсідги* відповідати укр[аїнське] *-атий*, згодитись не можу, — згадайте: *гіллястий*, *вітластий*, *цибанястий*, *смужкастий* (хоч і *смужкатий*), *гранчастий* і безліч інших приложників чисто українських. На мою думку, слова: *головатий*, *рукатий*, *вухатий*, *зубатий*, *ногатий* (та, може, ще декілька слів, що торкаються членів тіла) — то, мабуть, єдиний випадок, де по-російськи інакше закінчення. Щодо *смолистий* і *цетинистий*, то я розпитався тепер, як у нас кажуть. Кажуть: *смолистий*, *смолянистий* і *цетинястий*. В останній формі я бачу не закінчення *-ястий*, але *-истий*, бо в нас, бачите, є нахил вимовляти *я* замість *е*, а в слові *цетинистий* ненаголошене *и* не одрізняється од *е* (*цетинестий*); так само я виясню собі й *зозулястий* із *зозулистий*); зрештою, аналогія з словами типу *цибанястий* теж могла зробити своє діло. *Пісочаний* — так у нас усі кажуть, і так єсть у Марка Вовчка (т. I, стор. 14. “Пісочаний шлях”) [3: с. 316—317]. Небезінтересно тут зіставити:

пісочаний ‘песчаный’ *Пісочаний шлях*. МВ. I. 14 (Грн III 188).

А. Кримський виношував ідею створення історичного словника української мови. Важливі деталі про такий словник, пов’язані з П. Житецьким, А. Кримський повідомив у листі до Б. Грінченка від 25 грудня 1898 року з Бейрута: “Житецький (може, я Вам про це й писав) оддав мені свої великі словарні матеріали для історичного словаря української мови і взяв з мене обіцянку, що неодмінно доведу тес діло до кінця” [4: с. 299].

Тема історичного словника порушена і в листі до Б. Грінченка від 1 вересня 1900 року зі Ставрополя, у якому А. Кримський повідомляв, що на Кавказі він “набрав силу вражень, а що найважливіше — поправивсь на здоров’я” [5: с. 347]. А. Кримський запевняє Б. Грінченка, що у разі погіршення самопочуття перед кінцем зими зовсім перейде служити на Кавказ і покине професорську посаду в Москві: “Втратити професуру мені не шкода, бо научної праці я однаково ніколи не покину, а на Кавказі, де-небудь у Кутаїсі абощо, швидше подокінчаю купу розпочатих робіт: **словар** [тут і далі підкреслення наше — Б. Г.], збірки подільських казок Димінського і т. ін.” [5: с. 347]. А. Кримський, відчувши погіршення стану свого здоров’я, заперечив передусім із приводу того, чи встигне він завершити заплановані дуже важливі, з його погляду, праці: “І не самої ж то смерті я боюся, — ні, мені до неї байдужісінько, — а попросту шкода, що я не пороблю всього того, до чого маю снагу й охоту і що вважаю за корисне, от як **історичний словар української мови**. До речі, Ви питалися, що то за словар. Житецький год із сімнадцятеро збирав матеріали для такого словаря, черпаючи їх з усяких пам’яток нашого письменства, починаючи з Галицько-Волинської літописі; чимало він поробив виписок із ніде не друкованих архівних документів XVII — XVIII в. Багато ще треба буде призбирувати дальшого матеріалу, але й те, що дав мені Житецький, уже має величезну вагу. Я часто марю про те, яке б велике було щастя, коли б словар був уже готовий!” [5: с. 347].

У листі до Б. Грінченка від 17 грудня 1907 р. з Москви А. Кримський у відповідь на запит щодо слова *мазена* дав консультацію, суть якої зводиться до наступного: 1) по-перськи [*māzē*] означає ‘спина, хребет’, а [*nā*] — ‘нога’; прикметник [*māzēnā*] дослівно означає ‘хребтоногий’, тобто ‘неповороткий’, “неуклюжий” — як сказали б по-російськи; 2) є й інше перське слово: [*mūzīnā*], “воно по-російськи близенько передається словом “озорник”, себто *шкідний* (як кажуть у нас про котів, що крадуть харч із кухні, про корів, що залізають у город, і т. ін.)”; це слово складається з арабського діеприкетника [*mūzī*] ‘шкідний, шкідливий’ і того ж самого [*nā*] — нога. “Та я не думаю, — зауважив А. Кримський, — щоб наше *мазена* пішло з *mūzīnā*; воно, очевидно, вийшло з *māzēnā*” [6: с. 406]. Ця консультація надійшла не-

задовго до виходу в світ другого тому “Словаря української мови” (1908), в ньому етимологічний етюд А. Кримського Б. Грінченко врахував:

Мазéпа, -пи, об[щаго рода]. Первоначально то-же, что и **замазура**, — **замараха**, а затѣмъ вообще неопрятный, грубоватый и простоватый человекъ, вахлакъ, простакъ, простофиля, глупецъ. Ном. № 3570. У нас у селі мазепою лаються: от як дурна людина, чого не зрозуміє, так кажуть: *ах ти мазепа!* Черниг. у (Срав. персидское прилагат. «Мазепâ», дословно значащее — хребтоногий, а переносно — неповоротливый, неуклюжий. Проф. А. Е. Крымский) (Грн II 392).

В *ЕСУМі* Т. Б. Лукінова запропонувала простіше пояснення походження цього слова: *мазéпа* “неохайна, грубувата або нерозумна людина”; бр. [*мазéпа*] “замазура”, п. *мазера* “плаксий; розтелєпа; нечупара, замазура”; — похідне утворення від *мазати* “бруднити” (ЕСУМ III 359).

Словникові матеріали А. Кримського зі Звенигородщини не були в розпорядженні Б. Грінченка під час упорядкування “Словаря української мови”. Проте в двох випадках редактор зробив покликання на А. Кримського як такого, що зафіксував ужиті в народному мовленні слова:

Відайкати, каю, еш, гл. Выклянчить (отъ словъ: дай, дай!) Запис. А. Крымский (Грн I 156). Пор.: **Відайкати** — выклянчить, выканючить. *Побачили вони в мене ті груші. Зараз: “дай, дай!” — доки відайкали* (Крм РукЗвиног 36).

Звідомлення, -ня, с. Отчетъ. Записано (въ Киевск. губ.?) проф. А. Е. Крымскимъ въ фразѣ: *Пишов на звідомлення до хазяїна*. Літер.-наук. Вістник. 1901, X, 46. (Грн II 131).

3. “Українсько-російський словник, зібраний з народніх уст у Звиногородщині (Київщина)” як одне з джерел з академічного “Російсько-українського словника” (1924—1933).

Незавершений (на А—П) академічний російсько-український словник 1924—1933 рр. (РУС УАН; ЕВ РУС УАН) містить 1420 ремарок *Звин.*, *Звиног.*, *Звиногор.*, що, згідно з поясненням редакторів, означають ‘Звиногородщина’ (без докладніших відомостей). Так паспортизується матеріал, який, за нашими спостереженнями, збігається зі змістом “Українсько-російського словника, зібраного з народніх уст у Звиногородщині (Київщина)” А. Кримського. Цей словник доповнювався й доопрацьовувався принаймні до 1904 р., що засвідчує така стаття: **Зробітися** — явиться, возникнуть. *Наше “Общество потребителей” зробилося в 1904 р.* (Крм РукЗвиног 184). Якщо зважити, що рукопис А. Кримського містить понад 4000 статей, то зміст його в *РУС УАН* представлений приблизно на 35,5 %. При цьому варто мати на увазі, що саму процедуру включення матеріалів із Звенигородщини до *РУС УАН* забезпечував не А. Кримський, та й загальне редагування, за умов політичного переслідування, лягло значною мірою не на нього. Є відомості, що значну роботу з

підготовки кінцевої версії словника виконав В. Ганцов [10: с. 32—34], якому, як і іншим членам редколегії, доводилося враховувати нові тенденції нормалізації української літературної мови (цим, зокрема, можна пояснити, чому скрізь у використаному із записів А. Кримського живомовному ілюстративному матеріалі форма давального відмінка особового займенника *міні* (взагалі характерна для *УМАС*) замінена на *мені*, замінено *вбірущий* на *вбирущий* та ін.). Користь для *РУС УАН* словникових матеріалів, зафіксованих А. Кримським на Звенигородщині, незаперечна, що підтверджують і такі окремі зіставлення:

Вісадити — всташить, взгромоздить. *Яке воно важкє! насилу на стіл вісадив* (Крм РукЗвиног 49). • Пор.: **Взгромозживать, взгромоздить** — 1) стерєбловати, стерєбіти, висаджувати, вісадити. [*Яке-ж воно важкє, насилу на стіл вісадив!* (Звиног.)] (РУС УАН 71).

Грати на щось — играть на чемъ. *Грає на ліру. Грати на що — играть на чемъ. Той, що грає на скрипку. Грати* — бродить. *В ту кадку він насипає житнього борошна, тоді сипле соли, і тоді лие туди воду, пів-кадки. Тоді воно грає днів десять, аж доки викисне добре. І тоді воно зветься квас. Гра́ти* — взлетать вверхъ и внизъ; порхатъ. *Вороння грає: підлетить дуже високо, а тоді летить до низу* (Крм РукЗвиног 87). • Пор.: **Взлетать вверх и вниз** — гра́ти. [*Вороння грає: підлетить дуже високо, а тоді летить до низу* (Звиног.)] (РУС УАН 72).

Вбірущий — помѣстительный, вмѣстительный, емкій. *Не великий кошикъ, але вбірущий* (Крм РукЗвиног 25). • Пор.: **Вместительный** — місткий, вбирущий, укладистий; (о чемодане) паковний; (о зданях) просторий, обшїрий. [*Не великий кошик, та вбирущий* (Звиног.)] (РУС УАН 85).

Врѳда — внѣшний видъ, наружность, внѣшность. *Яка погана йому врѳда, а пан!* (Крм РукЗвиног 67). • Пор.: **Внѣшность** — 4) (внешность, наружность человека) — а) **врѳда**, прирѳда, подѳба. [*Якá погáна йому́ врѳда, а пан* (Звиног.)]. *Прирѳда їй гáрна, то ї одягáнутися хочеться крáще* (Звиног.)] (РУС УАН 86).

Гора — верхъ. **До гори** — вверхъ. *Кидають до горі́ під стелю того мяча. Горá. З горі́* — подъ гору, внизъ. *Сапати й косити крáще під гору, ніж з гори. Горá. Під гору* — вверхъ (не з гори!), на гору. *Коняці під гóру важко їхати, це не те, що з горі́. Горá. Під гóру* — вверхъ, на гору. *Сапати й косити крáще під гору, ніж з горі́* (Крм РукЗвиног 82). • Пор.: **Вниз** — 1) вниз, наніз, донізу. [*Спускáйсь із горі́ тихіше вниз* (Ном.)]; 2) (к земле, на землю, на пол) додóлу, на-дóл, дóлі. [...] *Сльóзи коті́лися по щóках та спадáли на-дóл* (Крим.). [...]; 3) (под гору) з горі́. [*Сапати й косити крáще під гóру, ніж з горі́* (Звиног.)] (РУС УАН 87).

Подаємо ще кілька прикладів із *РУС УАН*, які засвідчують використання лексикографічних матеріалів А. Кримського (Крм РукЗвиног):

[**обдимати**] — **Вздувати, вздуть** — 1) (*огонь, угли*) роздмухувати, (*сов.*) роздмухати; 2) **обдимати**, обдугти, надимати, здугти, набубніти. [*Зеленої конюшини не давай багато коням, бо обдимай* (Звиног.)] (РУС УАН 71).

[**підгонистий**] — **Возбудительний** — **підгонистий**, зворушний, збудливий, збудний, побудливий, побудний. [*Нехай кум не спить, дай-те йому чарку перцівки: перцівка — горілочка підгониста* (Звиног.)] (РУС УАН 92).

[**претити**] — **Воспрещать, воспретить** — забороняти [...]; (*провинц.*) **претити** (пріщати), (*многое*) попритити. [*Ніхто тобі не претить: іди, коли хочеш* (Звиногор.)] (РУС УАН 109).

[**прибільшати**] — **Взрастать, -расти, взрастать, взрасти** — 2) (*вообще увеличиваться, прибывают*) збільшуватися, збільшитися [...]; (*Сфр.*), (*числом, в числе*) **прибільшатися**, **прибільшуватися**, **прибільшитися** [*За цього тижня у нас мерців прибільшилось* (Звиног.)] [...] (РУС УАН 100).

[**ходиться**] — **Важно** — 1) (*спесиво*) пішно, з-пішна, бундючно; 2) (*с достоинств[ом]*) поважно, велично; 3) (*имеет значение*) важно, важливіше, **ходиться** за (про) що. [*За це мені й ходиться* (Звиногор.)] (РУС УАН 51).

Крім покликань на власне словниковий матеріал, зібраний А. Кримським на Звенигородщині, РУС УАН містить ремарки *Кр., Крим., Кримськ.* ('Кримський А. '), якими супроводжуються цитати з художніх творів А. Кримського (ЕВ РУС УАН 7, 9).

4. Доповнення з покликаннями на А. Кримського у "Словарі української мови" за ред. Б. Грінченка в доопрацюванні С. Єфремова та А. Ніковського (1927—1928).

Про А. Кримського як продуктивного працівника на ниві української лексикографії писав А. Ніковський у "Вступному слові" до доповненого перевидання словника української мови за редакцією Б. Грінченка. Перша згадка про нього тут у контексті відомостей про нові термінологічні словники, які спираються на лексичний фонд, опрацьований Б. Грінченком: "Наші термінологічні словники так само вибірають основний і найпевніший матеріал у Грінченка, про що їхні складачі здебільшого й кажуть (Словник хемичної термінології О. Курилової, геологічної термінології ак. П. Тутківського, правничої термінології під. ред. ак. А. Кримського)" [8: с. V].

Вдруге про А. Кримського А. Ніковський згадує у зв'язку з мотивацією заходів, які взяли на себе редактори — наступники Б. Грінченка, а саме С. Єфремов та А. Ніковський. Пояснюючи, якими джерелами вони користувалися і звідки брали доповнення до словника за редакцією Б. Грінченка, А. Ніковський писав: "Що розвиток нашої діалектології та глибше вивчення народньої мови потверджують давно висловлену думку про лінгвістичну єдність українських говірок, що

навіть малі пошукування в літературі за лексичним матеріалом дають той позитивний здобуток, що кваліфікація лексичних провінціалізмів повинна бути дуже обережна, що нарешті на своєму досвіді редакція цього видання переконалася, що толерантно трактований пісенний чи з живої мови взятий лексичний матеріал раз-у-раз дістає повне потвердження на широких просторах українського етнографічного розселення, то й тепер редакція не тільки лишає з цілою свідомістю послідовного вчинку всі діалектизми в Грінченка, але ще й додає чимало нового матеріалу з власних спостережень обох редакторів, з батьківщини одного й другого, з місць, де вони довгий час пробували чи робили записи й спостереження, з довголітніх стосунків на літературному й громадському ґрунті з людьми з мало не всіх закутків України, далі з відомостей від ближчих співробітників цього видання про їхні говірки, далі з матеріалів Етнографічної Комісії при Українській Академії Наук, з великої на 5000 карток збірки власних записів академіка А. Ю. Кримського, ведених систематично коло 30-ти років на Звенигородщині (підкреслення наше — Б. Г.) та де-що з галицьких письменників на діалектах" [8: с. V]. А. Ніковський продемонстрував, що фіксація діалектної лексики часто доводить історичну мовну єдність нині досить віддалених, здавалося б, регіонів, і показав спорідненість ужитого М. Черемшиною дієслова *бексати* з Галицького Покуття і виявленого в картотечі А. Кримського *бексання* із Звенигородщини. Ці слова заведено в доповнений словник: **Бексати, саю, єш, гл.* Кричать, орать. *Копил бексає на все горло...* Черемш. **Бексаня, ня, с.* Плач ребенка. *Хлоп'я прокинулось і взяло скимлиту та заводити свої бексаня.* Крим. (Грн Горно I 57)².

Ще раз А. Ніковський виокремлює А. Кримського, коли обґрунтовує включення до нової редакції словника таких матеріалів, що максимально відповідають первісному задумові словника, зібраному при редакції журналу "Киевская старина". А. Ніковський зауважив: "Нарешті, мова про використання літературних джерел для нового видання словника Б. Грінченка. Найшасливішим придбанням для себе редакція вважає збірку записів акад. А. Кримського, ведених на Звенигородщині [!], себто на батьківщині Т. Шевченка, себто в околиці, що найглибшим чином залягла в основу нашої літературної мови і скількома нападами в мові пізніших письменників (Нечуя-Левицького, Кримського) додавала нові багатства з своїх невсихаючих джерел, зміцнюючи своє право на честь зватися основою нашої літературної мови. Збірка ак. А. Кримського показує в ряді цікавих нових значінь до відомих уже слів, в тонких деталях вислову, у фразеологіч-

² Зірочками редактори (С. Єфремов та А. Ніковський) позначали внесені ними доповнення до першодруку словника за ред. Б. Грінченка.

ній грі з старим мовним матеріалом, як треба пильно й уважно студіювати всяку дрібницю кожного хоч би й часто вже використаного діалекту і як багато ще можна здобувати корисного для практичного культурного і літературного вжитку живого елемента. Те саме можна сміливо казати й про всіх використаних свого часу для словника Б. Грінченка письменників, класиків нашої мови. Їх неповно вибірано, в них покинуто величезну силу слів, годящих просто-таки на законне місце в номенклатурі українського словника, а окрім того, вибрано неповно що-до значінь слів, фразеології та керування” [8: с. XIII].

Не передбачаючи, що друкування доповненого п’ятитомного Грінченкового словника через “велику турботу” більшовицької влади буде припинене після третього тому й обірване на слові **нягтися**, А. Ніковський про вжиті ремарки — умовні позначення назв джерел-доповнень — орієнтував читачів так: “Спис джерел, через те що вони мінятимуться в процесі роботи, редакція подасть у кінці V тома” [8: с. XV]. Незважаючи на відсутність списку джерел, можна встановити, що в доопрацьованому А. Ніковським та С. Єфремовим словнику за ред. Б. Грінченка помітне місце займають матеріали із “найщасливішого придбання” редакції — “Українсько-російського словника, зібраного з народніх уст у Звиногородщині (Київщина)” А. Кримського (Крм РукЗвиног).

У трьох томах словника *Грн Горно* виявлено, за електронною пошуковою методикою, 790 (232 + 266 + 292) ремарок *Крим*. Наводимо показові приклади з цього словника (додатково виділяючи напівжирним ремарку **Крим**.) у зіставленні з машинописом *Крм РукЗвиног*, при відтворенні матеріалів із якого окремі шрифтові виділення напівжирним ми зробили для привернення уваги до тих деталей, які не збігаються з тим, як вони виглядають у *Грн Горно*:

1. **А**, *сз.* 1) **А**, же, но, напротив. *На гору йду — не бичую, а з гори йду — не гальмую.* Балл. 1. *Нехай думка, як той ворон, літає та криче, а серденько соловейком щебече та плаче.* Шевч. 5. *Бог те знає, а не ми грішні.* Ном. № 30. ***А не**. Разве не, да разве не. *А не казав я? А треба було йти.* **Крим**. ***А втім**. Впрочем, а впрочем. *А втім, робить, як знаєте.* **Крим**. 2) Да. *Течуть річки, а все кровавії.* Н. п. [...] 3) В начале предложений вопросительных и предложений, служащих ответом на них, употребляется для усиления речи. *А чи його звіри з’їли, а чи він втопився?* Н. п. *А був же ти в його вчора?* — А був? *Разве, да разве? *Ідіть туди! А можна?* **Крим**. (Грн Горно I 1). **Аж**, *сз.* 1) Так-что даже, аж, даже. *Дурний, аж крутиться.* Посл. *11) *Глядь! Він прокинувся — аж нема волів.* **Крим**. (Грн Горно I 5—6). • Пор.: **А** — развѣ, да развѣ. **А не** — развѣ не, да развѣ не (*А не казав я? А треба було йти?!*). **А втім** — (а) впрочем (*А втім, робить, як знаєте!*) **Аж** — глядь (*Він прокинувся — аж нема волів!*) (Крм РукЗвиног 1).

2. **Ба!** *меж.* как сокращ.: **бач**. 1) Вишь, видишь, смотри-ка. *Ба який! Морд. Он ба де він ходє, а тут його шукають!* Харьк. *Чи ти ба, яка моторна, — вже й зробила.* 2) Вот, а вот. *Став дохтором і пішов угору. Ба вже його й до панів стали прикликати, ба вже він і коном став їздити, ба вже й сам став паном.* Шейк. Б. П. II. 67. ***Ан**. *Ти не знаєш цього. — Ба знаю.* **Крим**. (Грн Горно I 15). • Пор.: **Ба** — ань. *Ти не знаєш цього! — Ба знаю* (Крм РукЗвиног 1).

3. **Бабочка**, ки, ж. Ум. от **баба**. ***Куколка** (у мотыльков). *Уже з осельні поробилися бабочки. Це так бува: — з осельні — бабочка, з бабочки — метелик* (Грн Горно I 18). **Джерело** не вказане. Очевидно, не вміщалося в рядок і було знято у процесі верстки. • Пор.: **Бабочка** — куколка (у мотыльков). *Вже з осельні поробилися бабочкі. Це так бува: з осельні — бабочка, з бабочки — метелик* (Крм РукЗвиног 2).

4. ***Багáттячко**, ка, с. Небольшой костер, костерчик. *Холодно в куріні, то я наклав багáттячка тай гріюся.* **Крим**. (Грн Горно I 21). • Пор.: **Багáттячко** — небольшой костер, костерчик. *Холодно в куріні, то я накла́в багáттячка тай гріюся* (Крм РукЗвиног 2—3).

5. **Багацько**, нар. = 1) Багато. *У бога багацько, то й нам дасть.* Ном. № 57. *По світу як іще побіда (Еней), — чийхсь багацько вилле сліз.* Котл. Ен. I. 8. *Не лякайся нас, пане, не багацько нас стане: тридцятєро й троє.* Чуб. III. 244. *2) Гораздо. *Я ж багацько менча проти неї.* *3) Очень. *Не багацько я тим хлібом заївся.* **Крим**. (Грн Горно I 21). • Пор.: **Багацько** — много, множество, очень. *Вишень не було, за те грушóк буде багацько. Не багацько я тим хлібом заївся.* **Багацько** — гораздо. *Я ж багацько менча проти неї* (Крм РукЗвиног 3).

6. ***Базарюва́ння**, ня, с. 1) Сделка (на рынке). *Покупила корівчину за сімдеся́т карбованців. Ой, буде ж мені од чоловіка за таке базарюва́ння!* **Крим**. 2) Пребывание на базаре (Грн Горно I 24). • Пор.: **Базарюва́ння** — сдѣлка (на рынкѣ). *Покупила корівчину за сімдеся́ть карбованців. Ой, буде ж міні од чоловіка за таке базарюва́ння!* (Крм РукЗвиног 3).

7. **Бáйдужé**, нар. Безразлично, нужды нет, и горя мало, все равно. *Недоля жартує над старою головою, а йому байдуже.* Шевч. *Байдуже паски, аби порося!* Ном. № 7280. *Умер батько — байдуже, вмерла мати — байдуже, умер милий чорнобривий, — та й стало жаль дуже.* Н. п. Ум. **Бáйдужки**, **бáйдужечки**. *А мені про те й байдужечки.* Кролев. у. *Товкачисі радість: Бог дав сина..., а Товкачеві й байдужки.* Морд. Оп. 1. ***Бáйдужé собі**. Ничего себе, сносный. *Хатка в його — байдуже собі, розкішненька.* **Крим**. (Грн Горно I 25). • Пор.: **Бáйдужé собі** — ничего себѣ, сносный. *Хатка в його — бáйдужé собі, рoскішненька* (Крм РукЗвиног 4).

8. **Балакайло**, ла, м. Болтун, говорун, пустомеля. Желех. *Балагур. **Крим.** ***Балаканина**, ни, ж. Болтовня, пустые разговоры. *За тією балаканиною вони нічого не зробили.* **Крим.** (Грн Горно I 28). • Пор.: **Балакало** — балагуръ. **Балаканина** — Болтовня, пустые разговоры. *За тією балаканиною вони нічого не зробили* (Крм РукЗвиног 4).

9. ***Балдікати**, каю, каеш, гл. Болтать вздор. *Роби, а не балдікай.* **Крим.** (Грн Горно I 29). • Пор.: **Балдікати** — болтать вздоръ. *Роби, а не балдікай!* (Крм РукЗвиног 4).

10. **Баня, ні, ж.** 1) Купол на церкви, вообще на строениях. [...] *4) Баня. *В суботу пішов до бані.* **Крим.** (Грн Горно I 33). • Пор.: **Баня** — баня. *В суботу пішов до бані.* **Баня** — куполь (Крм РукЗвиног 5).

11. **Баранець, нця, м.** 1) Ум. от **баран**. Небольшой баран. [...] *6) Блок. *А оце кружальце*

придається на баранець для відер. **Крим.** (Грн Горно I 33—34). • Пор.: **Баранець** — блокъ. *А оце кружальце придається на баранець для відер* (Крм РукЗвиног 5).

12. **Батько, ка, м.** 1) Отец. [...] *2) Мн. **Батьки**, ків. Родители. *Як помер її чоловік, вона знов повернулася до своїх батьків.* **Крим.** (Грн Горно I 39—40). • Пор.: **Батько. Батькі** — родители. *Як помер її чоловік, вона знов вернула до батьків* (Крм РукЗвиног 6).

Зі сказаного випливало б, що актуальним завданням української лексикології (словниковознавства) є дальше поглиблене вивчення опублікованої й неопублікованої лексикографічної спадщини А. Кримського, включення до повноцінного наукового обігу тих мовних скарбів, які він ретельно приробирував і пропагував, не розраховуючи на жодну винагороду, крім однієї: збереження доброї пам'яті про свою працю.

СКРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ

Грн — Словарь української мови / Зібрала редакція журналу “Кіевская Старина”. Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко: У 4-х т. — К., 1907—1909 [Надруковано з видання 1907—1909 рр. фотомеханічним способом. — К.: Вид-во АН УРСР, 1958].

Грн Горно — Словник української мови / Зібрала редакція журналу “Кіевская Старина”. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. — 3-є вид., випр. й доповнене, за редакцією Акад. Сергія Сфремова та Андрія Ніковського. — Т. 1—3 (А—Н). — К.: В-во “Горно”, 1927—1928. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.r2u.org.ua/main/dicts_for_download.

ЕВ РУС УАН — Повна електронна версія академічного “Російсько-українського словника” 1924—1933 рр. за ред. А. Кримського (А—П). Підготував О. Телемко. — Київ: Вид-во “К. І. С.”, 2007. — 3060 с. — Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/243350>.

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: У 7 т. — Т. 1—6. — К.: Наук. думка, 1982—2012.

Крм РукЗвиног — Кримський А. Ю. Українсько-російський словник, зібраний з народніх уст у Звиногородщині (Київщина). Машинопис // Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. — Шифр: I, 22364.

РУС УАН — Російсько-український словник / Гол. ред. акад. А. Кримський; Ред. В. Ганцов, Г. Голоскевич, С. Сфремов, М. Грінченкова, М. Калинович, А. Ніковський, Я. Ярошенко та ін. — Т. 1 (А—Ж). — 290 с.; Т. 2 (З—Н), — 1037 с.; Т. 3 (О—П). — 653 с. — К., 1924—1933.

УмАС — Словарь російсько-український / Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. — Львів: 3 друкарні Наук. Т-ва ім. Шевченка під зарядом К. Беднарського: Т. 1 (А—І), 1893; Т. 2 (К—П), 1894; Т. 3 (П—С), 1896; Т. 4 (С—Я), 1898.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Галас Б.* Лексикографічна проблематика у листуванні І. Франка і А. Кримського / Борис Галас // Син народу, що вгору йде... [140-річчю від дня народження І. Я. Франка присвячується]: Науковий збірник праць викладачів, аспірантів, студентів Ужгородського держуніверситету. — Ужгород, 1997. — С. 26—32.

2. *Кримський А. Ю.* До Б. Д. Грінченка. 2 березня 1897 р. // Кримський А. Ю. Твори: У 5 т. — Т. 5. — Кн. 1. — К.: Наук. думка, 1973. — С. 274—277.

3. *Кримський А. Ю.* До Б. Д. Грінченка. 18 липня 1898 р. // Кримський А. Ю. Твори: У 5 т. — Т. 5. — Кн. 1. — К.: Наук. думка, 1973. — С. 316—318.

4. *Кримський А. Ю.* До Б. Д. Грінченка. 25 грудня 1898 р. // Кримський А. Ю. Твори: У 5 т. — Т. 5. — Кн. 1. — К.: Наук. думка, 1973. — С. 298—304.

5. *Кримський А. Ю.* До Б. Д. Грінченка. 1 вересня 1900 р. // Кримський А. Ю. Твори: У 5 т. — Т. 5. — Кн. 1. — К.: Наук. думка, 1973. — С. 346—349.

6. *Кримський А. Ю.* До Б. Д. Грінченка. 17 грудня 1907 р. // Кримський А. Ю. Твори: У 5 т. — Т. 5. — Кн. 1. — К.: Наук. думка, 1973. — С. 404—406.

7. *Кримський А. Ю.* Михайло Комар // // Кримський А. Ю. Твори: У 5 т. — Т. 2. — К.: Наук. думка, 1972. — С. 591—613.

8. *Ніковський А.* Вступне слово / А. Ніковський // Словник української мови / Зібрала редакція журналу “Киевская Старина”. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. — 3-є видання, виправлене й доповнене, за редакцією Акад. Сергія Єфремова та Андрія Ніковського. — Т. 1: А—Г. — К.: В-во “Горно”, 1927. — С. V—XV.

9. *Симоненко Л. О.* Українознавчі й термінознавчі студії академіка А. Ю. Кримського / Л. О. Симоненко // Термінологічний вісник. — К.: ІУМ НАНУ, 2013. — Вип. 2 (1). — С. 72—84 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.google.com.ua/?gfe_rd=cr&ei=zQOLU8_KN9TDNKa5gpAD#q=5.

10. *Шевельов Ю.* Всеволод Ганцов / Юрій Шевельов // Його ж. Портрети українських мовознавців. — К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2002. — С. 32—56.

Borys Halas

The important manifestation of A. Krymskyi's lexicographic experience

Summary. A. Krymskyi's lexicographic personal interests and intentions are characterized, materials of dictionaries of the end of XIX — 30th of XX of century are commented, — of those dictionaries, in relation to which A. Krymskyi has been an author, coauthor, editor or scientist, whose lexicographical work was taken into account as their sources.

Key words: lexiconology, Ukrainian lexicography, handwritten dictionary, A. Krymskyi, M. Komarov, V. Hrinchenko, S. Yefremov, A. Nikovskyi.

Одержано 21.05.2014 р.